

I. ARTYKUŁY – PAPERS

Історія дослідження виробів з виїмчастими емалями київської культури

The history of the study of products with carved enamels of Kyiv culture

OLENA M. ABRAZUMOVA (Олена М. Абразумова)

Fundacja Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, ul. Rubież 46, 61-612 Poznań, Polska,
Olena.Abrazumova@ppnt.poznan.pl
ORCID: 0000-0002-5243-0067

Abstract. The article analyses the history of research and study of jewellery production by the people of the Middle and Upper Dnieper region in the late Roman period. One of the most recognizable products of the area and time in question are ornaments with carved enamels. The first attempts to understand them started over a century ago. During the first half of the 20th century, the ethnocultural affiliation of the circle of carved enamel decorations was debatable. With the selection of Kyiv culture (the indicated original products of applied art being among the signs thereof), another dimension is added to the study of enamelled jewellery. Modern archaeologists have not tired of the chronology, cataloguing and classification, technological, the artistic and stylistic aspects of the production of jewellery and metal parts of clothing of the Kyiv culture, or attempts at understanding of the phenomenon of recessed enamels. The rapid growth of the finds of jewellery and elements of clothing with carved enamels has led to another perception of their distribution and habitation, and the origins of the style of the jewellery of Kyiv masters.

Keywords: Kyiv culture, late Roman period, Middle and Upper Dnieper, Eastern European carved enamels, jewellery.

Ювелірне мистецтво київської культури є одним з найбільш яскравих явищ пізньоримського часу Східної Європи. Протягом двох останніх десятиліть кількість знахідок прикрас та деталей одягу у порівнянні з відомими раніше зросла на порядок. Це розкриває принципово іншу картину їх розповсюдженості та типологічного різноманіття. Проте, на жаль, велика частина цих виробів, що походить з грабіжницьких розкопок, опиняється поза науковими колекціями. Значне територіальне поширення та специфіка виявлення ювелір-

них виробів (у переважній більшості – у формі скарбів та випадкових знахідок) породжує наукові дискусії щодо їх культурно-історичного контексту. Відтак, вивчення ювелірної справи київської культури, складовою частиною якої є емальовані вироби, є актуальною темою дослідження.

Осмислення ювелірної спадщини будь-якого етнокультурного утворення розкриває широку палітру для наукового пошуку, адже ювелірні вироби містять унікальний інформаційний потенціал. Вони відображають не лише певний рівень розвитку матеріальної культури, виробничих потужностей, рівня знань, торговельно-економічних та соціокультурних зв'язків, але й світоглядні орієнтири та естетичні уподобання спільноти на конкретному хронологічному проміжку.

Метою статті є опрацювання наукового доробку спеціалістів, предметом дослідження яких стали власне емальовані прикраси київських майстрів.

Ювелірні прикраси київської археологічної культури, які представлені переважно виробами емальованої пластики, мають значно довшу історію дослідження, аніж власне культура. Варто вказати, що їх вивчення як вітчизняними, так і зарубіжними археологами триває вже близько 120 років та охоплює широкий спектр питань, який коливається від спроб каталогізації прикрас до осмислення соціокультурного феномену стилю східноєвропейських емалей.

Фактично, до часу виходу узагальнюючих праць про київську культуру (середина 1980-х років), культурна приналежність виробів з виїмчастими емаллями була дискусійною. Так, ювелірні прикраси трактувалися як готські, сарматські, балтські, римські, антські тощо. Зокрема, перший дослідник, що зібрав розрізнені свідчення про випадкові знахідки виїмчастих емалей, здійснив їх опис та картографування – О. Спіцин, – відносив ці вироби до аланських старожитностей. Основна увага науковця була зосереджена на речах з Моциньського скарбу та пошуку аналогій зі східноєвропейської рівнини (Спицын 1903).

Логічно доповнив схему, запропоновану О. Спіциним, український археолог М. Макаренко, який ввів до наукового обігу прикраси з Борзенського скарбу, що були виявлені на Чернігівщині. Дослідник детально описав фібули та підвіски з емаллями, а також розглянув близькі за формою та технікою виконання вироби з інших територій, зокрема з Херсонесу, Гертруденгофу/ Gertrudenhof (Балтія), Мойзенену/Meisenu (Прусія), сіл Ромашки, Черняхів, Михайлівка, Старосілля, Вишгород (Київської губернії), с. Моцини (Калужької губернії). На відміну від О. Спіцина, М. Макаренко не бачив підстав атрибутивати емальовані прикраси аланськими. Дослідник, окреслюючи ареал поширення цих виробів, приходять до висновку, що їх найбільша концентрація спостерігається у районах середнього Придніпров'я, яке він вважає осередком їх виробництва, починаючи з IV до VIII ст. Проте, робити висновок щодо слов'янської приналежності прикрас М. Макаренко вважав передчасним, враховуючи недостатнє археологічне вивчення регіону станом на кінець 1920-х

років. Науковець висловлював надію, що з часом археологам вдасться зафіксувати емальовані вироби в межах поселення чи могильника, а не скарбу, що дало б змогу віднести їх до якогось народу (Макаренко 1928, с. 100).

У роботі М. Тенішевої «Емаль та інкрустація», яка була опублікована у 1930 р. в Празі, здійснено опис «одиначних предметів», що були випадково виявлені та розкидані на широкому просторі від Кавказу до Литви і Польщі, включаючи Подніпров'я. Вона підкреслює, що всі ці прикраси та елементи одягу різняться лиш в деталях, а загалом є спорідненими й за способом виготовлення, й за лінійним орнаментом. Зважаючи на це, а також на малочисельність виявлених предметів розкоші, дослідниця доходить до висновку про існування єдиного осередку їх виробництва.

Авторка аналізує ресурсний потенціал окресленого простору, найбільш важливі торговельні шляхи, шукає підтвердження існування ювелірних майстерень, порівнює асортимент виробів, представлений в різних регіонах, простежує їх хронологію і на основі цих даних окреслює можливий осередок в межах від північного Кавказу до узбережжя Чорного моря (Тенішева 1930, с. 61-66).

Не зайвим буде підкреслити, що науковиця перебувала в еміграції з 1919 року і пізніші знахідки не були враховані в дослідженні, тому її висновки відобразили лиш початковий етап накопичення відповідного матеріалу. Незважаючи на це, безперечною перевагою монографії є те, що авторка – художниця-емальєр за освітою. Княгиня збирала матеріали з історії емальєрства з різних частин світу та сама доволі успішно практикувала виготовлення прикрас з виїмчастими емаллями за давніми технологіями.

Б. Рыбаков у статті «Рання культура східних слов'ян» також звертається до питання варварських емалей, які зустрічаються виключно на території Середнього Подніпров'я, звідки у невеликій кількості потрапляють на північ – в басейн Оки та верхньої Волги. Дослідник підкреслював, що у зв'язку з виявленням «фібул дніпровського типу» у «полях поховань», їх слід датувати III-IV ст. В V ст. вони одночасно зникають по всій території Європи, що може бути пояснено припиненням постачання скляної маси з римських майстерень, внаслідок їх занепаду у зв'язку з нашествям гунів та германців. Не дивлячись на значне поширення ювелірних виробів з нанесенням емалей, «фібули венецького типу» за виразом Б. Рыбакова, мали свої особливості. Зокрема, для них була характерна втрата масивності та поява ажурності, яка перетворювала виріб у «легке бронзове кружево з вишуканими кольоровими вставками» (Рыбаков 1943, с. 76). Ці предмети дослідник відносить до слов'янських старожитностей.

Подальше вивчення ювелірної справи київських майстрів продовжилося вже в повоєнний час. М. Брайчевський вважав виїмчасті емалі «найяскравішим явищем археології доби мандрівки народів» (Брайчевський 1950, с. 30). Вчений однозначно вважав прикраси витворами місцевих майстрів, відкида-

ючи головним чином висловлені раніше версії про готське чи римське походження виробів. Оскільки науковець датував Мощинський та інші скарби, у яких були виявлені емальовані прикраси, VI століттям, то відповідно відносив усі виїмчасті емалі Подніпров'я до антських старожитностей.

Значний науковий інтерес становлять статті І. Фролова, присвячені певним категоріям емальованих прикрас (Фролов 1980). Зокрема, у публікації «Фібули-брошки з виїмчастою емаллю» було наведено таблиці кореляції ознак емальованих виробів та здійснено спробу встановлення хронологічної послідовності виділених типів. Автор чітко відносив виявлені зразки (більшість з яких походять з балтійського регіону і лише одиничні екземпляри знайдені в Середньому та Верхньому Подніпров'ї) до провінційно-римської традиції (Фролов 1974).

Досить цікавим видається тлумачення орнаменту фібул-брошок та його еволюції. Так, початковим формами були фібули у вигляді колеса з чотирма спицями, згодом на них з'являлося ще одне кільце та серединне поле, яке почали заповнювати кольоровою емаллю. Наступні етапи характеризувалися подвосненням та повторенням елементів орнаменту. Якщо первинні форми автор відносить до початку III ст., то найпізніші редублікаційні форми датуються другою половиною V ст. (Фролов 1974, с. 19).

Фундаментальною працею з типології прикрас з емаллями, які походять з Середнього Подніпров'я є монографія Г. Корзухіної (Корзухіна 1978).

Знакова робота Г. Ф. Корзухіної «Предмети убору з виїмчастими емаллями V – першої половини VI ст. н.е. в Середньому Подніпров'ї» була опублікована в серії «Звід археологічних джерел» у 1978 р. Дослідниця аналізує вироби, що зберігалися в музеях Радянського Союзу, Польщі та Великобританії, а також наводить свідчення про прикраси чи їх фрагменти, що були втрачені. Серед причин втрат артефактів Корзухіна називає їх потрапляння у приватні колекції, часто за кордон, а також їх депаспортизацію. Варто навести фрагмент передмови Г. Корзухіної: «Дуже багато речей загинуло в роки Великої Вітчизняної війни (тут мається на увазі німецько-радянська війна 1941-1945 рр. – О.А.), зокрема багаті зібрання Київського історичного музею, зібрання Харківського історичного музею, Смоленського музею тощо. Велику кількість пам'яток довелося вивчати тільки за фотографіями, рисунками, малюнками, інвентарними музейними записами, архівними матеріалами та літературою» (Корзухіна 1978, с. 9).

Робота містить й перелік з близько 150 предметів (фібули, браслети, лунниці, ланцюги, вінчики, обручі, підвіски, накладки, персні, шпори, ритони тощо), походження яких пов'язане з Середнім Подніпров'ям. Каталог містить опис, обставини виявлення, сучасне місцезнаходження тощо. Більше того, дослідниця наводить значно більший огляд аналогій за межами вказаного у заголовку регіону (більше 300 позицій). Загалом монографія складається з розлогих аналітичних статей, 31 таблиці, карти знахідок (з поділом на скарби, поселен-

ня, поховання та випадкові знахідки) та бібліографію. Варто зазначити, що й досі актуальними залишаються типологія виробів з виїмчастими емалями запропонована дослідницею.

Прикінцеві коментарі Г. Корзухіної до звіту містять цікаві історичні та етнічні інтерпретації. Зокрема, дослідниця датує деяку частину знахідок III ст. н. е., але підкреслює, що для черняхівських та сарматських старожитностей (як єдиних археологічних культур цього регіону в окреслений період – у трактуванні Г. Корзухіної) вироби з виїмчастими емалі були не характерні. Більшість наведених у зводі ювелірних виробів науковця відносить до V-VI ст. Власне переконання Г. Корзухіної в закономірності саме випадкових знахідок (без прив'язки до поселень чи поховань) привели її до висновку, що ювелірні вироби з емалями залишили кочовики-алани, а не осіле населення.

Вважаючи, що в I тисячолітті в Середньому Подніпров'ї не було постійно тяглої культури – «різні етнічні групи, осілі та кочівники, змінювали одне одного...» (Корзухіна 1978, с. 57), Г. Корзухіна резюмує, що від виробів з емалями в Середньому Подніпров'ї залишилися лише «розкидані, інколи обпалені речі», але не художня традиція. На її думку, це є підтвердження факту того, що «в лісостеповій зоні та в Середньому Подніпров'ї зокрема, емалі були випадковим, привнесеним явищем, на відміну від угро-фінської та балтійської культур, з якими прибалтійські емалі були органічно пов'язані» (Корзухіна 1978, с. 57 – *переклад О.А.*).

Незважаючи на те, що сьогодні хронологія та культурна приналежність виробів з виїмчастими емалями була переглянута, заслугою Г. Ф. Корзухіної є те, що їй вперше вдалося зібрати розрізнені свідчення про знахідки емальованих речей, що походять з регіону Середнього Подніпров'я.

Вагомою віхою в історії дослідження окресленої проблеми є кандидатська дисертація Є. Гороховського «Хронологія ювелірних виробів першої половини I тисячоліття нашої ери лісостепового Подніпров'я та Південного Побужжя», захист якої відбувся у 1988 р. Цим виробам був присвячений окремий розділ дисертації. Науковець вважає прикраси одним із найбільш надійних хронологічних індикаторів місцевих археологічних культур римського часу та початку раннього середньовіччя. Є. Гороховський, вслід за В. Даниленком (Даниленко 1976) та Р. Терпиловським (Р. Терпиловський 1992, Терпиловський 2004, Терпиловський и Обломский 2010), обґрунтовує відповідність предметів з виїмчастими емалями пізньозарубинецьким старожитностям та київській культурі (Гороховський 1988).

Є. Гороховський зазначав, що прикраси з виїмчастими емалями за художньою вагою, функціональним та типологічним різноманіттям, а також стилістичним багатством належать до найбільш досконалих витворів місцевих майстрів (Гороховський 1988, с. 103). Науковець проаналізував 245 екземплярів, які пов'язані з 65 пам'ятками Середнього Подніпров'я. На час написання дисертації – це число означало 36% від загальної кількості відомих емальо-

ваних виробів на величезному просторі від Балтії до Причорномор'я та від Карпат до Уралу.

Також дослідник виділив три етапи розвитку емалевого стилю. Є. Гороховський застосував кореляційний метод датування ювелірних виробів на основі включення усього комплексу матеріалів з поселень та могильників, де були виявлені емальовані прикраси.

Важливим є погляд науковця щодо походження емалевої традиції. На його думку, наслідування провінційно-римським традиціям чи конкретним виробам не може цілком пояснити генезу дніпровських емалей, оскільки в такому випадку залишається не врахована частина більш архаїчних прикрас кола виїмчастих емалей (Гороховський 1988, с. 115). Дослідник обґрунтовує наявність саме місцевої ювелірної школи чіткою локалізацією багатьох виробів найбільш раннього етапу емальованих виробів в межах виключно Середнього Подніпров'я.

Протягом другої половини 1990-х – початку 2000-х років спостерігалася деяка перерва у висвітленні проблеми ювелірного мистецтва київських майстрів. На шпальтах наукових видань з'являлися лиш поодинокі короткі повідомлення про випадкові знахідки ювелірних виробів київської культури (Супруненко 1996, с. 23).

В цей період відбувається осмислення наявних археологічних матеріалів. Одним із напрямів наукових студій стає вивчення ювелірних виробів та елементів костюмного гарнітуру як яскравого маркеру культурно-історичних процесів.

На думку В. Родінкової, жіночий костюм, як явище стійке й доволі консервативне, найбільш повно відображає етнографічну своєрідність різних груп населення. Враховуючи об'єктивні обставини, в розпорядженні дослідників є лише довговічні (переважно – металеві) артефакти, що становлять не власне костюм, а лише убір – комплекс прикрас та аксесуарів вбрання (Родінкова 2011, с. 239). Так, парні художньо оформлені фібули були елементом парадного костюму представниць шляхетних родів у багатьох народів Європи цього часу. Не стало включенням й населення київської культури III-V ст. н.е., яке доповнювало вбрання й іншими прикрасами – підвісками, лучницями, гривнами, начільниками, браслетами, перснями тощо.

Б. Магомедов поділяє думку про те, що окремі категорії емальованих виробів були ознакою певного племені у складі слов'ян київської культури. Зокрема, він трактує ажурні трикутні фібули з хрещатим завершенням як маркер середньодніпровської групи київської культури, а знахідки цих виробів у басейні Десни на межі III-IV ст., на думку науковця, є свідченням міграції середньодніпровців під натиском черняхівської культури (Магомедов 2003).

Оригінальний та свіжий підхід до вивчення артефактів подає О. Гопкало, досліджуючи поняття «ювелірного стилю» та «моди» на прикладі черняхівських фібул та предметів з виїмчастими емаллями. Дослідниця проаналізувала

костюм «киян» та «черняхівців» та зробила доволі цікаві висновки про соціальне замовлення на емальовані прикраси, модні тенденції пізньоримського часу, а також підняла питання щодо символіки орнаменталістики варварських емалей (Гопкало 2019).

Оскільки специфікою окресленої теми є те, що її джерельною базою в переважній більшості випадків є випадкові знахідки та скарби, варто розглянути збірник матеріалів конференції «Скарби: склад, хронологія, інтерпретація» (Клады... 2002), де було визначено сучасні підходи до класифікації цих комплексів. Місце та умови, контекст виявлення скарбів дозволяє розділити їх на «скарби надзвичайних обставин» та «скарби-заощадження». Їхньою особливістю є те, що власники ховали їх з метою збереження, маючи намір повернутися в покинуте поселення за сприятливих обставинах. Варто відзначити, що скарби, як правило, ховали неподалік поселень. В літературі вони отримали назву «зворотних скарбів». З огляду на склад комплексів їх поділяють за характером формування на дві групи – тривалого та короткого накопичення.

Тим не менше, проблема історико-культурної інтерпретації цього археологічного джерела залишається дискусійною (Клады... 2002, с. 84).

Доволі цікаве припущення щодо виготовлення східноєвропейських емалей висловила польська науковиця А. Бітнер-Врублевська, розглядаючи ці ювелірні вироби як показник контактів між Балтійським та Чорним морем. Дослідниця зазначає, що на окресленому величезному просторі (що аж ніяк не був культурно однорідним) існували як локальні майстерні, що робили більш примітивні зразки, так і спеціалізовані «бродячі ремісники», які виготовляли ефектні, барвисті прикраси на замовлення. Власне на них науковця покладає відповідальність за поширення нових ідей, що археологічно можна підтвердити наявністю стилістичних запозичень, а також існуванням перехідних чи міжрегіональних форм (Bitner-Wroblewska 2011).

Справжній бум історико-археологічних досліджень предметів кола виїмчастих емалей спостерігається у зв'язку з введенням до наукового обігу речей Брянського скарбу, який було виявлено ще у 2010 р. (Ахметов, Обломский і Радюш 2015). На сьогодні, він вважається одним з найбільш повних комплексів східноєвропейських емалей. Його датують серединою III ст. та відносять до прикрас киянської археологічної культури. Брянському скарбу присвячено цілу серію публікацій, в тому числі колективну монографію, яка узагальнила основні результати всебічного вивчення виробів, опублікована в 2018 р. Серед авторів варто назвати А. Обломського, який розкриває обставини виявлення скарбу (Обломский 2018); І. Білоцерковську, яка здійснює опис прикрас з металу (Белоцерковская 2018а), предметів чоловічого престижу (Белоцерковская 2018б), деяких предметів побуту (Белоцерковская 2018с); В. Родінкову, яка вивчає «діадеми» кола східноєвропейських виїмчастих емалей (Родинкова 2018); О. Хомякову, яка аналізує гривні та браслети Брянського скарбу (Хомякова 2018); О. Румянцеву, яка розкриває цілу палітру питань:

опис намиста (Румянцева 2018a), дослідження технології виготовлення (Румянцева 2018b) та хімічний аналіз скла емальованих вставок (Румянцева 2018c), причини виникнення та можливі причини занепаду стилю варварських емалей (Румянцева 2018d) та багато інших (Брянский клад украшений 2018).

Процес подальшого накопичення джерел відображено у низці публікацій російських фахівців. Так, Є. Провоторов вводить до наукового обігу ювелірні вироби київської культури, виявлені на території Курської області (Провоторов 2018), А. Обломський прослідковує проникнення прикрас з виїмчастими емаллями в степову зону та Крим (Обломский 2017); А. Колесникова досліджує поширення прикрас з емаллями в басейні Дону в пізньоримський час (Колесникова 2015).

У зв'язку зі стрімким збільшенням джерельної бази, що відбулося протягом останніх трьох десятиліть, у російській археології виділяється кілька локальних шкал для хронології виробів з емаллями, таких як: лісостепове Подніпров'я; басейни Москва-ріки, Оки та Волги; Прикам'я; Західна Білорусь та Східна Польща; Балтія. Успішна реалізація такої методики апробована у статті А. Обломського та В. Березуцького. Так, для 26 прикрас з території лісостепоного Подоння, яке входило в ареал проживання населення київської культури, дослідники застосовують хронологічний горизонт за шкалою Середнього Подніпров'я та датують кінцем II – першою половиною III ст. (Обломский і Березуцкий 2019).

О. Румянцева продовжує вивчення прикрас з Брянського скарбу і в наступних своїх публікаціях. Станом на 2018 р. О. С. Румянцева припускала, що всі ювелірні вироби з емаллями були виготовлені виключно римськими ремісниками в придунайських майстернях. Унікальність стилю східноєвропейських емалей дослідниця обґрунтовує тим, що ювеліри враховували смаки варварів, для яких вони виконували ці замовлення (Румянцева 2018d).

У наступній публікації дослідниця віднесла до найменш розроблених аспектів теми східноєвропейських емалей відносяться ті із них, які виходять за межі так званої «доказової» археології. Серед таких дослідниця називає проблему трансферу технологій з римських провінцій за межі імперії, його механізмів; питання взаємовідношення міграції вже готових виробів, сировини для виготовлення, майстрів та ідей (Румянцева 2019).

Варто зазначити, що зусиллями науковиці (та співавторів: С. Воротянова та І. Саприкіної) у 2021 р. були оприлюднені результати хіміко-технологічного аналізу 14 виробів кола східноєвропейських емалей, які зберігаються в Ермітажі (Санкт-Петербург). На його основі було висунуто черговий осередок виготовлення емальованих прикрас – цього разу у східнобалтійських виробничих центрах (Воротянов і Саприкина 2021). Дійсно, застосування геохімічного методу (який був використаний дослідниками) дозволяє виявити походження металу, проте слід враховувати, що прикраса могла бути виготовлена з кількох старих переплавлених металевих предметів. Тому його використання має бути максимально критичним.

Останнім часом значно активізувалися дослідження знахідок емальованої пластики київської культури й на території Білорусі. Зокрема, З. Харитонович у 2016 р. опублікував каталог бронзових виробів з емаллю, який містив 41 позицію (Харитонович 2016).

Вже в наступному році з'являється стаття О. Макушенкова та О. Радюша, в якій було введено до наукового обігу ще 15 предметів, які походять з пам'яток Гомельського Подніпров'я. Автори проводять аналогії з ювелірними прикрасами Середнього Подніпров'я та датують переважну більшість нововиявлених виробів середнім етапом розвитку емальованого стилю – кінцем II – серединою та другою половиною III ст. Проте частина ювелірних прикрас, як наголошують дослідники, сягає фінального етапу розвитку емальованої пластики (межа IV-V ст.). Це дає підставити зробити висновок про те, що на відміну від жителів півдня (тобто Середнього Подніпров'я, де виїмчасті емалі зникають у IV ст.), населення Гомельського Подніпров'я продовжило використання цих прикрас ще близько століття (Макушенко і Радюш 2017).

Загалом, цикл статей білоруських археологів заповнює попередньо існуючу лауну в ареалі поширення східноєвропейських емалей та пропонує наступну схему: Середнє Подніпров'я – Верхнє Подніпров'я – Верхнє Понеманнє – Балтика.

Показовою демонстрацією високої актуальності теми походження та побутування емальованих виробів пізньоримського часу на сучасному етапі свідчить й те, що періодично з'являються збірки наукових статей, де окреслена проблематика залишається центральною у переважній більшості публікацій. Наприклад, у збірнику «Германія-Сарматія» (2020), присвяченому різноманітним проблемам археології варварського світу Європи від пізньолатенського часу до періоду початку епохи Великого переселення народів, поняття «емалі» фігурує у 15 з 21 заголовків статей науковців (Воротинська 2020; Разаак 2020; Воронятов і Шинаков 2020; Чубур 2020; Рябчевський 2020; Радюш 2020; Любичев і Скорий 2020; Мызгин, Любичев і Радюш 2020; Никитина 2020; Акимов, Зиньковская і Мулкиджанян 2020; Воронцов 2020; Савельєв 2020; Кадиева 2020). Тому збірник можна вважати не менш знаковим та переломним у вивченні предметів кола виїмчастих емалей, ніж вищеописаний спеціальний випуск «Брянський скарб».

Зразки елементів убору з виїмчастими емаллями розглянуто в монографії І. Зиньковської та А. Колесникової. Зокрема, йдеться про 128 екземплярів кінця II-III століття в басейні Дону (Зиньковская и Колесникова 2021).

В публікації 2022 року І. Зиньковська, аналізуючи техніку виготовлення східноєвропейських емалей, здебільшого концентрує увагу на з'ясуванні питання автохтонності чи аллохтонності цих прикрас. Підсумовуючи історіографічний огляд, дослідниця у висновку погоджується з гіпотезою, запропонованою О. Румянцевою, про виробництво виїмчастих емалей римськими майстрами для варварського населення Східної Європи. Розмірковую-

чи про віддаленість басейну Дону від римського лімесу, а відповідно й шляхи проникнення виробів в даний регіон, авторка навіть не згадує про київську культуру, а варіант виробництва емальованих прикрас майстрами з Середнього Подніпров'я дослідниця взагалі не розглядає, хоча й робить посилення на Є. Гороховського, який прямо на це вказує (Зиньковская 2022).

Інформативними є останні публікації джерельних матеріалів. У 2020 р. авторський колектив М. Любичева, К. Мизгіна та О. Радюша ввели до наукового обігу матеріали Мошчанського скарбу, що був виявлений скарбошукачем у 2013 р. поблизу с. Мощне Чернігівської області. З 2018 р. частина виробів була передана до Шосткинського краєзнавчого музею. Під час виїзду на місце знахідки К. Мизгін з'ясував, що скарб був захований за 600-800 м. від поселення київської культури, що вже фігурувало як місце виявлення емалей. Порівняльний аналіз показав, що деякі вироби є аналогічними для попередньої та нової колекцій. Більше того, під час огляду поселення К. Мизгіну вдалося поповнити перелік знахідок ще на чотири артефакти. Тому автори вважають, що свідчення про Мошчанський скарб є цілком достовірними. До складу скарбу входило не менше 85 предметів та 12 монет. А саме: фібули, гривни (вінчики), браслети, головний ободок, підвіски, пронизки, лунниці, персні та інші вироби. На думку авторського колективу, цей комплекс репрезентує фінал емальованої ювелірної традиції та відображає процес зміни костюмної традиції в Подніпров'ї наприкінці пізньоримського часу (Мызгин, Любичев і Радюш 2020 с. 199).

У 2021 р. з'явилося попереднє повідомлення про нові надходження предметів кола виїмчастих емалей у Сумському обласному музеї, опубліковане в 3-му випуску «Археології та давньої історії України». Йдеться про прикраси, які були передані до фондів музею на зберігання від місцевих жителів протягом 2012-2020 рр. Загалом, колекція нараховує 70 виробів: фібул, підвісок, ланцюгів, браслетів, очілля, гривни, накладок, перснів, трапецієподібних підвісок, острогів та інших предметів. Для цієї колекції було проведено визначення хімічного складу металу, скла та емалей. Більшість із них належать до другого етапу розвитку емалевих прикрас (Білинська, Білик, Бугай та інші 2021). Дана стаття, окрім введення до наукового обігу значного переліку позицій, підіймає складну та суперечливу проблему – доцільність чи етичність використання джерел сумнівного чи злочинного походження в археології.

Таким чином, дослідження кола предметів з виїмчастими емальми триває вже понад століття. Стиль ювелірних емальованих виробів настільки специфічний, що виділений в археологічній літературі в особливе, самобутнє явище в прикладному мистецтві. В різний час їх називали «аланськими», «геометричними», «мошчинськими», «дніпровськими», «східноєвропейськими» та «варварськими». До виділення київської культури в історіографії емальованої традиції Середнього Подніпров'я панували дві точки зору щодо їх етнокультурної приналежності.

Представники першої (В. Даниленко, Н. Кондаков, М. Брайчевський, Б. Рибаків та інші) вважали ці вироби продуктом місцевого ювелірного ремесла римського часу. Їхнє виникнення дослідники пов'язували з наслідуванням зразків кельтського та гало-римського емалювання, що зумовило зародження власного специфічного та самобутнього локального стилю ранніх слов'ян. Представники іншої точки зору (О. Спіцин, Г. Корзухіна, І. Фролов та інші) вважали, що речі кола виїмчастих емалей з'явилися в Середньому Подніпров'ї аж у ранньому середньовіччі з балтійського регіону. Є. Гороховський здійснив комплексний аналіз ювелірного мистецтва першої половини I тис. н.е. та обґрунтував відповідність предметів з виїмчастими емалями київській культурі.

Зважаючи на те, що в сучасній історіографії знову підіймаються питання атрибуції предметів кола виїмчастих емалей, варто підкреслити, що на рівні тенденцій, не виключено, названі вироби були загальноєвропейським трендом пізньоримського часу. Проте на рівні типології та класифікації наявного матеріалу – вони є частиною ювелірної справи населення Середнього та Верхнього Дніпра пізньоримського часу, достатньо самобутнім та оригінальним явищем, характерним саме для київської культури.

Протягом двох останніх десятиліть кількість знахідок прикрас та деталей одягу у порівнянні з відомими раніше зросла приблизно на порядок. Це розкриває принципово іншу картину їх розповсюдженості та типологічного різноманіття. Проте, на жаль, велика частина цих виробів, що походить з грабіжницьких розкопок, опиняється поза науковими колекціями. Значне територіальне поширення та специфіка виявлення ювелірних виробів (у переважній більшості – у формі скарбів та випадкових знахідок) породжує дискусії щодо витоків стилю ювелірного мистецтва київських майстрів та акцентує увагу на етнокультурних контактах між племенами Придніпров'я та Східної Балтії через призму поширення емальованих виробів.

Conflict of Interest: The author declares no conflict of interest.

Authors' Contributions: The author confirms sole responsibility for the following: study conception and design, data collection, analysis and interpretation of results, and manuscript preparation.

Література

- Акимов Д. В., Зиньковская И. В., Мулкиджан Я. П. 2020, *Случайные находки эмалей в лесостепном Подонье: описание, реконструкция, интерпретации*, в: *Германия–Сарматия: сб. науч. ст. по археологии народов Центральной и Восточной Европы* 3, С. 244-257.
- Ахмедов И. Р., Обломский А. М., Радюш О. А. 2015, *Брянский клад вещей круга выемчатых эмалей (предварительная публикация)*, „Российская археология” 2, С. 146-166.
- Белоцерковская И. В. 2018а, *Украшения из металла*, в: *Брянский клад украшений с выемчатой эмалью восточноевропейского стиля (III в. н. э.)*, Раннеславянский мир 18, С. 14-50.
- 2018b, *Предметы мужской культуры престижа*, в: *Брянский клад украшений с выемчатой эмалью восточноевропейского стиля (III в. н. э.)*, Раннеславянский мир 18, С. 51-56.
- 2018с, *Предметы быта и прочие металлические вещи*, в: *Брянский клад украшений с выемчатой эмалью восточноевропейского стиля (III в. н. э.)*, Раннеславянский мир 18, С. 57.
- Билиньська Л. І., Білик В. М., Бугай О. М., Гопкало О. В., Гороховський Є. Л., Дерев'яно О. М. 2021, *Нові надходження предметів кола східноєвропейських виємчатих емалей у Сумському обласному краєзнавчому музеї (попередні повідомлення)*, „Археологія і давня історія України” 3 (40), С. 225-242.
- Bitner-Wroblewska A. 2011, *East European Enamelled Ornaments and the Character of Contacts between the Baltic Sea and the Black Sea*, *Inter Ambo Maria: Contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period*, „Cultural-Historical Reports” 10, P. 11-24.
- Брайчевський О. Ю. 1950, *Археологічні матеріали до вивчення культури східнослов'янських племен VI-VIII ст.ст.*, „Археологія”, Т. 6, С. 27-55.
- Брянский клад украшений с выемчатой эмалью восточноевропейского стиля (III в. н. э.)*, 2018 (ред. Обломский А. М.), Раннеславянский мир 18, ИА РАН; Вологда, Древности Севера.
- Воронцов А. М. 2020, *Находки круга восточноевропейских выемчатых эмалей на территории мощинской культуры*, О. А. Радюш, А. Блюэнэ, М. В. Любичев (ред.), в: *Германия–Сарматия: сб. науч. ст. по археологии народов Центральной и Восточной Европы* 3, С. 258-275.
- Воротинская Л. С. 2020, *Эмали у кельтов в период Латена*, в: *Германия–Сарматия: сб. науч. ст. по археологии народов Центральной и Восточной Европы* 3, С. 12-29.
- Воротянов С. В., Шинаков Е. А. 2020, *Отдельные находки и клады круга «варварских эмалей» в Брянском Подесенье*, в: *Германия–Сарматия: сб. науч. ст. по археологии народов Центральной и Восточной Европы* 3, С. 80-115.
- Воротянов С. В., Румянцева О. С., Сапрыкина И. А. 2021, *Предметы убора с выемчатыми эмальями в собрании Государственного Эрмитажа: археологический анализ коллекции*, в: *Восточноевропейские выемчатые эмали: историко-технологические очерки*, Москва, ИА РАН, С. 22-41.
- Гопкало О. 2019, *К дефиниции понятий «ювелирный стиль» и «мода» на примере черняховских фибул и предметов с выемчатыми эмальями*, „Краткие сообщения Института археологии” 254, С. 191-211.
- Гороховский Е. Л. 1988, *Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. до н. э Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья*, Киев, Ин-т археологи АН УССР.
- Даниленко В. М. 1979, *Пізньюзарубинецькі пам'ятки київського типу*, „Археологія” 19, С. 65-92.
- Зиньковская И.В., Колесникова А. Ю. 2021, *Бронзовые выемчатые эмали в бассейне Дона*, Воронеж, ВГУ.
- Зиньковская И. 2022, *К вопросу о технике изготовления предметов круга выемчатых эмалей в бассейне Дона*, „Вестник ВГУ. Серия: история, политология, социология”, № 3, С. 49-55.
- Кадиева А. А. 2020, *Изделия круга выемчатых эмалей с территории Северного Кавказа (из коллекции Государственного Исторического музея)*, в: *Германия–Сарматия: сб. науч. ст. по археологии народов Центральной и Восточной Европы* 3, С. 288-299.
- Клады: состав, хронология, интерпретация: материалы тематической научной конференции*, 2002, Санкт-Петербург, Истфак СПбГУ.

- Колесникова А. Ю., Зиньковская И. В. 2015, *Основные проблемы изучения предметов круга варварских эмалей Восточной Европы*, „Вестник ВГУ. Серия: История, политология, социология” 3, С. 29-37.
- Корзухина Г. Ф. 1978, *Предметы убора с выемчатыми эмалями V – первой половины VI в. н. э. в Среднем Поднепровье: Свод археологических источников*, Ленинград, Наука.
- Любичев М. В., Скорый М. И. 2020, *Новые находки «выемчатых эмалей» в верхнем течении Северского Донца в Харьковской области*, в: *Германия-Сарматия: сб. науч. ст. по археологии народов Центральной и Восточной Европы* 3, С. 186-197.
- Магомедов Б. В. 2003, *Фібула з виїмчастими емалями з Великої Снітинки*, „Археологія” 2, С. 128-131.
- Макаренко М. О. 1928, *Борзенські емалі і старі емалі України взагалі*, в: *Чернігів і північне Лівобережжя*, Київ, Держвидав України, С. 79-100.
- Макушников О. А., Радюш О. А. 2017, *Веци круга выемчатых эмалей из Гомельского Поднепровья*, в: *Европа от Латена до Средневековья: варварский мир и рождение славянских культур*, Раннеславянский мир 19, 173-183.
- Мызгин К. В., Радюш О. А., Любичев М. В. 2020, *Новые данные к вопросу о поздней дате верей круга «выемчатых эмалей» на территории Поднепровья*, в: *Германия-Сарматия: сб. науч. ст. по археологии народов Центральной и Восточной Европы* 3, С. 198-219.
- Никитина А. В. 2020, *Находки верей круга выемчатых эмалей в лесостеповой зоне Среднего Поволжья*, в: *Германия-Сарматия: сб. науч. ст. по археологии народов Центральной и Восточной Европы* 3, С. 220-243.
- Обломский А. М. 2017, *Украшения с выемчатыми эмалями восточноевропейского стиля в степях Причерноморья и в Крыму*, Российская археология 1, С. 49-63.
- 2018, *Проблемы изучения кладов украшений с эмалями в Поднепровье и Подонье*, в: *Брянский клад украшений с выемчатой эмалью восточноевропейского стиля (III в. н. э.)*, Раннеславянский мир 18, С. 237-253.
- Обломский А. М., Березуцкий В. Д. 2019, *Горизонт украшений с выемчатыми эмалями на территории лесостепного Подонья, Старожитности варварских племен у первой половины I тыс. н. э.*, Oіum 6, С. 50-79.
- Провоторов Е. В. 2018, *Находки круга выемчатых эмалей на территории Хомутовского района Курской области, Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья*, 5: Междуречье Днестра и Дона: пересечение культур, С. 81-91.
- Радюш О. А. 2020, *Распространение «варварских» эмалей в верхнем течении Днепра и Северского Донца на территории Курской и Белгородской областей России (материалы к каталогу)*, в: *Германия-Сарматия: сб. науч. ст. по археологии народов Центральной и Восточной Европы* 3, С. 154-186.
- Разаак М. А. 2020, *Предметы с эмалями в культуре могильников с каменными оградками*, в: *Германия-Сарматия: сб. науч. ст. по археологии народов Центральной и Восточной Европы* 3, С. 44-63.
- Родинкова В. Е. 2011, *Женский костюм днепровских племен в эпоху великого переселения народов: современное состояние исследований*, „Новые исследования по археологии стран СНГ и Балтии”, С. 239-265.
- 2018, *Пластинчатые венчики или «диадемы» круга восточноевропейских выемчатых эмалей*, в: *Брянский клад украшений с выемчатой эмалью восточноевропейского стиля (III в. н. э.)*, Раннеславянский мир 18, С. 66-81.
- Румянцева О. С. 2018a, *Бусы Брянского клада*, в: *Брянский клад украшений с выемчатой эмалью восточноевропейского стиля (III в. н. э.)*, Раннеславянский мир 18, С. 115-124.
- 2018b, *Технология изготовления эмалированных вставок*, в: *Брянский клад украшений с выемчатой эмалью восточноевропейского стиля (III в. н. э.)*, Раннеславянский мир 18, С. 189-198.
- 2018c, *Химический состав стекла эмалевых бус*, в: *Брянский клад украшений с выемчатой эмалью восточноевропейского стиля (III в. н. э.)*, Раннеславянский мир 18, С. 199-220.
- 2018d, *Обстоятельства возникновения, проблема организации производства и возможные причины упадка стиля восточноевропейских выемчатых эмалей (по итогам технологического*

- анализа), в: *Брянский клад украшений с выемчатой эмалью восточноевропейского стиля (III в. н. э.)*, Раннеславянский мир 18, С. 221-226.
- 2019, *Восточноевропейские выемчатые эмали: независимое развитие или связь с провинциально-римским эмалированием*, „Краткие сообщения Института археологии” 254, С. 270-284.
- Рыбаков Б. 1943, *Ранняя культура восточных славян*, „Исторический журнал” 11-12, С. 73-80.
- Рябчевский Н. Г. 2020, *Находки восточноевропейских выемчатых эмалей на территории Брянской области (материалы к своду)*, в: *Германия–Сарматия: сб. науч. ст. по археологии народов Центральной и Восточной Европы* 3, С. 128-153.
- Савельев О. К. 2020, *Эмалевые фибулы восточноевропейского стиля на западе сарматского мира и некоторые вопросы варварских контактов накануне «Скифских» войн*, в: *Германия–Сарматия: сб. науч. ст. по археологии народов Центральной и Восточной Европы* 3, С. 276-287.
- Спицын А. С. 1903, *Предметы с выемчатой эмалью. Записки Императорского русского археологического общества. Русское отделение*, Т. 5., Санкт-Петербург, Типография И. Н. Скороходова.
- Супруненко О. Б. 1996, *Другий рік роботи Центру охорони та досліджень пам'яток археології: звіт про діяльність. 1995 рік*, Полтава, Вид. центр «Археологія».
- Тенишева М. К. 1930, *Эмаль и инкрустация*, Прага, Seninarium Kondakovianum.
- Терпиловский Р. В., Абашина Н. С. 1992, *Памятники киевской культуры (свод археологических источников)*, Киев, Наукова думка.
- Терпиловский Р. В., Обломский А. М. 2010, *Новые памятники киевской культуры на территории Украины (каталог)*, в: *Археология Восточной Европы в I тысячелетии н. э. Проблемы и материалы*, Раннеславянский мир 13, С. 301-374.
- Терпиловский Р. С. 2004, *Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э.*, Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Фролов И. К. 1974, *Фибулы-броши с выемчатой эмалью*, „Краткие сообщения Института археологии” 10, С. 19-27.
- 1980, *Лунницы с выемчатой эмалью*, в: *Из древнейшей истории балтских народов (по данным археологии и антропологии)*, С. 111-123.
- Харитонович З. А. 2016, *Находки изделий с выемчатыми эмалью на территории Беларуси*, в: О. Н. Левко (ред.), *Славяне на территории Беларуси в догосударственный период. Кн. 1*, Минск, Беларуская навука, С. 175-197.
- Хомякова О. А. 2018, *Браслеты Брянского клада*, в: *Брянский клад украшений с выемчатой эмалью восточноевропейского стиля (III в. н. э.)*, Раннеславянский мир 18, С. 86-94.
- Чубур А. А., Шинаков Е. А. 2020, *Лунницы круга «варварских выемчатых эмалей» в среднечинском регионе*, в: *Германия–Сарматия: сб. науч. ст. по археологии народов Центральной и Восточной Европы* 3, С. 215-226.
- Akimov D. V., Zinkovskaya I. V., Mulkidzhan Ya. P. 2020, *Sluchainie nakhodki emalei v lesostepnom Podone: opisanie, rekonstruktsiya, interpretatsii*, v: *Germaniya–Sarmatiya: sb. nauch. st. po arkhologii narodov Tsentralnoi i Vostochnoi Yevropi* 3, S. 244-257.
- Akhmedov I. R., Oblomskii A. M., Radyush O. A. 2015, *Bryanskii klad veshchei kruga viemchatikh emalei (predvaritel'naya publikatsiya)*, „Rossiiskaya arkhologiya” 2, S. 146-166.
- Belotserkovskaya I. V. 2018a, *Ukrasheniya iz metala*, v: *Bryanskii klad ukrashenii s viemchatoi emalyu vostochnoevropetskogo stilya (III v. n. e.)*, Ranneslavyanskii mir 18, S. 14-50.
- 2018b, *Predmeti muzhskoi kulturi prestizha*, v: *Bryanskii klad ukrashenii s viemchatoi emalyu vostochnoevropetskogo stilya (III v. n. e.)*, Ranneslavyanskii mir 18, S. 51-56.
 - 2018c, *Predmeti bita i prochie metallicheskie veshchi*, v: *Bryanskii klad ukrashenii s viemchatoi emalyu vostochnoevropetskogo stilya (III v. n. e.)*, Ranneslavyanskii mir, 18, S. 57.
- Bilynska L. I., Bilyk V. M., Buhai O. M., Hopkalo O. V., Horokhovskiy Ye. L., Derevianko O. M. 2021, *Novi nadkhodzhenia predmetiv kola skhidnoevropeiskyykh vyimchastyykh emalei u Sumskomu oblasnomu kraieznavchomu muzei (poperednie povidomlennia)*, „Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy” 3 (40), S. 225-242.

- Bitner-Wroblewska A. 2011, *East European Enamelled Ornaments and the Character of Contacts between the Baltic Sea and the Black Sea, Inter Ambo Maria: Contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period*, „Cultural-Historical Reports” 10, P. 11-24.
- Braichevskiy O. Yu. 1950, *Arkheolohichni materialy do vyvchennia kultury skhidnoslovianskykh plemen VI-VIII st.st.*, „Arkheolohiia”, T. 6, S. 27-55.
- Bryanskii klad ukrashenii s viemchatoi emalyu vostochnoevropetskogo stilya (III v. n. e.) (red. A. M. Oblomskii) 2018, Ranneslavyanskii mir, 18, Moskva, IA RAN; Vologda, Drevnosti Severa.
- Vorontsov A. M. 2020, *Nakhodki kruga vostochnoevropeskikh viemchatikh emalei na territorii moshchinskoi kulturi*, v: *Germaniya–Sarmatiya: sb. nauch. st. po arkhologii narodov Tsentralnoi i Vostochnoi Yevropi* 3, S. 258-275.
- Vorotinskaya L. S. 2020, *Emali u keltov v period Latena*, v: *Germaniya–Sarmatiya: sb. nauch. st. po arkhologii narodov Tsentralnoi i Vostochnoi Yevropi* 3, S. 12-29.
- Vorotyanyov S. V., Shinakov Ye.A. 2020, *Otdelnie nakhodki i kladi kruga «varvarskikh emalei» v Bryanskom Podesene*, v: *Germaniya–Sarmatiya: sb. nauch. st. po arkhologii narodov Tsentralnoi i Vostochnoi Yevropi* 3, S. 80-115.
- Vorotyanyov S. V., Rummyantseva O. S., Saprikina I. A. 2021, *Predmeti ubora s viemchatimi emalyami v sobranii Gosudarstvennogo Ermitazha: arkhologicheskii analiz kolektsii*, v: *Vostochnoevropeskie viemchatie emali: istoriko-tekhnologicheskie ocherki*, Moskva, IA RAN, S. 22-41.
- Gopkalo O. 2019, *K definicii ponyatij «yuvelirnyj stil» i «moda» na primere chernyahovskikh fibul i predmetov s vyemchatymi emalyami*, „Kratkie soobshcheniya Instituta arheologii” 254, S. 191-211.
- Gorokhovskii Ye. L. 1988, *Khronologiya yuvelirnikh izdelii pervoi polovini I tis. do n. e Lesostepnogo Podneprovya i Yuzhnogo Pobuzhya*, Kiev, In-t arkhologii AN USSR.
- Danylenko V. M. 1979, *Piznozarybnyetski pamiatky kyivskoho typu*, „Arkheolohiia” 19, S. 65-92.
- Zinkovskaya I. V., Kolesnikova A. Yu. 2021, *Bronzovye vyemchatye emali v bassejne Dona*, Voronezh, VGU.
- Zinkovskaya I. 2022, *K voprosu o tekhnike izgotovleniya predmetov kruga vyemchatykh emalej v bassejne Dona*, „Vestnik VGU. Seriya: istoriya, politologiya, sociologiya”, №3, S. 49-55.
- Kadieva A. A. 2020, *Izdeliya kruga viemchatikh emalei s territorii Severnogo Kavkaza (iz kolektsii Gosudarstvennogo Istoricheskogo muzeya)*, v: *Germaniya–Sarmatiya: sb. nauch. st. po arkhologii narodov Tsentralnoi i Vostochnoi Yevropi*, 3, S. 288-299.
- Kladi: sostav, khronologiya, interpretatsiya: materialy tematicheskoi nauchnoi konferentsii*, 2002, Sankt-Peterburg, Istfak SPbGU.
- Kolesnikova A. Yu., Zinkovskaya I. V. 2015, *Osnovnie problemi izucheniya predmetov kruga varvarskikh emalei Vostochnoi Yevropi*, „Vestnik VGU. Seriya: Istoriya, politologiya, sotsiologiya” 3, S. 29-37.
- Korzukhina G. F. 1978, *Predmeti ubora s viemchatimi emalyami V – pervoi polovini VI v. n. e. v Srednem Podneprove: Svod arkhologicheskikh istochnikov*, Leningrad, Nauka.
- Lyubichev M. V., Skorii M. I. 2020, *Novie nakhodki «viemchatikh emalei» v verkhnem techenii Severskogo Donsa v Kharkovskoi oblasti*, v: *Germaniya–Sarmatiya: sb. nauch. st. po arkhologii narodov Tsentralnoi i Vostochnoi Yevropi* 3, S. 186-197.
- Mahomedov B. V. 2003, *Fibula z vyimchastymy emaliyami z Velykoi Snitynky*, „Arkheolohiia” 2, S. 128-131.
- Makarenko M. O. 1928, *Borzenski emali i stari emali Ukrainy vzhali* v: Chernihiv i pivnichne Livoberezhzhia, Kyiv, Derzhvydav Ukrainy, S. 79-100.
- Makushnikov O. A., Radyush O. A. 2017, *Veshchi kruga viemchatikh emalei iz Gomelskogo Podneprovya*, v: *Yevropa ot Latena do Srednevekoviya: varvarskii mir i rozhdienie slavyanskikh kultur*, Ranneslavyanskii mir, 19, S. 173-183.
- Mizgin K. V., Radyush O. A., Lyubichev M. V. 2020, *Novie dannie k voprosu o pozdnei date verei kruga «viemchatikh emalei» na territorii Podneprovya*, v: *Germaniya–Sarmatiya: sb. nauch. st. po arkhologii narodov Tsentralnoi i Vostochnoi Yevropi* 3, S. 198-219.
- Nikitina A. V. 2020, *Nakhodki verei kruga viemchatikh emalei v lesostepovoi zone Srednego Povolzhya*, v: *Germaniya–Sarmatiya: sb. nauch. st. po arkhologii narodov Tsentralnoi i Vostochnoi Yevropi* 3, S. 220-243.

- Oblomskii A. M. 2017, *Ukrasheniya s viemchatimi emalyami vostochnoevropskogo stilya v stepyakh Prichernomor'ya i v Krimu*, „Rossiiskaya arkheologiya” 1, S. 49-63.
- 2018, *Problemy izucheniya kladov ukrashenij s emalyami v Podneprove i Podone*, v: *Bryanskij klad ukrashenij s vyemchatoj emalyu vostochnoevropskogo stilya (III v. n. e.)*, Ranneslavyanskij mir 18, S. 237-253.
- Oblomskij A. M., Berezutskii V. D. 2019, *Gorizont ukrashenij s viemchatimi emalyami na territorii lesostepnogo Podonya*, Starozhitnosti varvarskikh plemen u pershii polovini I tis. n. ye., „Oium” 6, S. 50-79.
- Provotorov Ye. V. 2018, *Nakhodki kruga viemchatikh emalei na territorii Khomutovskogo raiona Kurskoj oblasti*, „Materiali i issledovaniya po arkheologii Dneprovskogo Levoberezh'ya”, 5: *Mezhdureche Dnepra i Dona: peresechenie kultur*, S. 81-91.
- Radyush O. A. 2020, *Rasprostranenie «varvarskikh» yemalei v verkhnem techenii Dnepra i Severskogo Donsa na territorii Kurskoj i Belgorodskoi oblasti rossii (materiali k katalogu)*, v: *Germaniya–Sarmatiya: sb. nauch. st. po arkheologii narodov Tsentralnoi i Vostochnoi Yevropi* 3, S. 154-186.
- Razaak M. A. 2020, *Predmeti s emalyami v kulture mogilnikov s kamennimi ogradkami*, v: *Germaniya–Sarmatiya: sb. nauch. st. po arkheologii narodov Tsentralnoi i Vostochnoi Yevropi* 3, S. 44-63.
- Rodinkova V. Ye. 2011, *Zhenskii kostyum dneprovskikh plemen v epokhu velikogo pereseleniya narodov: sovremennoe sostoyanie issledovaniy*, „Novie issledovaniya po arkheologii stran SNG i Baltii”, S. 239-265.
- 2018, *Plastinchatie venchiki ili «diademi» kruga vostochnoevropskikh viemchatikh emalei*, v: *Bryanskij klad ukrashenij s viemchatoj emalyu vostochnoevropskogo stilya (III v. n. e.)*, Ranneslavyanskij mir 18, S. 66-81.
- Rumyantseva O. S. 2018a, *Busi Bryanskogo klada*, v: *Bryanskij klad ukrashenij s viemchatoj emalyu vostochnoevropskogo stilya (III v. n. e.)*, Ranneslavyanskij mir 18, S. 115-124.
- 2018b, *Tekhnologiya izgotovleniya emalirovannikh vstavok*, v: *Bryanskij klad ukrashenij s viemchatoj emalyu vostochnoevropskogo stilya (III v. n. e.)*, Ranneslavyanskij mir 18, S. 189-198.
- 2018c, *Khimicheskii sostav stekla emalevikh bus*, v: *Bryanskij klad ukrashenij s viemchatoj emalyu vostochnoevropskogo stilya (III v. n. e.)*, Ranneslavyanskij mir 18, S. 199-220.
- 2018d, *Obstoyatelstva vozniknoveniya, problema organizatsii proizvodstva i vozmozhnie prichiny upadka stilya vostochnoevropskikh viemchatikh emalei (po itogam tekhnologicheskogo analiza)*, v: *Bryanskij klad ukrashenij s viemchatoj emalyu vostochnoevropskogo stilya (III v. n. e.)*, Ranneslavyanskij mir 18, S. 221-226.
- 2019, *Vostochnoevropskie viemchatie emali: nezavisimoe razvitie ili svyaz s provintsialno-rimskim emalirovaniem*, „Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii” 254, S. 270-284.
- Ribakov B. 1943, *Rannaya kultura vostochnik slavyan*, *Istoricheskii zhurnal* 11-12, S. 73-80.
- Ryabchevskii N. G. 2020, *Nakhodki vostochnoevropskikh viemchatikh emalei na territorii Bryanskoi oblasti (materiali k svodu)*, v: *Germaniya–Sarmatiya: sb. nauch. st. po arkheologii narodov Tsentralnoi i Vostochnoi Yevropi* 3, S. 128-153.
- Savelev O. K. 2020, *Emalevie fibuli vostochnoevropskogo stilya na zapade sarmatskogo mira i nekotore voprosi varvarskikh kontaktov nakanune «Skifskikh» vojn*, v: *Germaniya–Sarmatiya: sb. nauch. st. po arkheologii narodov Tsentralnoi i Vostochnoi Yevropi* 3, S. 276-287.
- Spitsin A. S. 1903, *Predmeti s viemchatoj emalyu. Zapiski Imperatorskogo russkogo arkheologicheskogo obshchestva. Russkoe otdelenie*, T. 5, Sankt-Peterburg, Tipografiya I. N. Skorokhodova.
- Suprunenko O. B. 1996, *Druhyi rik roboty Tsentru okhorony ta doslidzhen pamiatok arkheolohii: zvit pro diialnist. 1995 rik*, Poltava, Vyd. tsentru «Arkheolohiia».
- Tenisheva M. K. 1930, *Emal i inkrustatsiya*, Praga, Seninarium Kondakovianum.
- Terpilovskii R. V., Abashina N. S. 1992, *Pamyatniki kievskoi kulturi (svod arkheologicheskikh istochnikov)*, Kiev, Naukova dumka.
- Terpilovskii R. V., Oblomskii A. M. 2010, *Novie pamyatniki kievskoi kulturi na territorii Ukraini (katalog)*, v: *Arkheologiya Vostochnoi Yevropi v I tisyacheletii n. e. Problemi i materialy*, Ranneslavyanskij mir 13, C. 301-374.
- Terpilovskii R. S. 2004, *Slavyane Podneprovyia v pervoi polovine I tisyacheletiya n. e.*, Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

- Frolov I. K. 1974, *Fibuli-broshi s viemchatoi emalyu*, „Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii” 10, S. 19-27.
- 1980, *Lunnitsi s viemchatoi emalyu, Iz drevneishei istorii baltskikh narodov (po dannim arkheologii i antropologii)*, S. 111-123.
- Kharitonovich Z. A. 2016, *Nakhodki izdelii s viemchatimi emalyami na territorii Belarusi*, v: *Slavyane na territorii Belarusi v dogosudarstvennii period. Kn. 1* (red. O. N. Levko), Minsk, Belaruskaya navuka, S. 175-197.
- Khomyakova O. A. 2018, *Brasleti Bryanskogo klada*, v: *Bryanskii klad ukrashenii s viemchatoi emalyu vostochnoevropeiskogo stilya (III v. n. e.)*, Rannelslavyanskii mir 18, S. 86-94.
- Chubur A. A., Shinakov Ye. A. 2020, *Lunnitsi kruga «varvaskikh viemchatikh emalei» v srednedesninskom regione*, v: *Germaniya–Sarmatiya: sb. nauch. st. po arkheologii narodov Tsentralnoi i Vostochnoi Yevropi* 3, S. 215-226.